

TÜRKLERDE EKİNCİLİĞİN GELİŞMESİNE KATKILAR*

PROF. DR. HASAN EREN

*Ölümünün 1. yıl dönümünde
Prof. J. Németh'in aziz hâtırasına*

1. Şu son yıllarda Avrupa'da türlü ulusların etnojenezi alanında birçok çalışmalar yapıldığına tanık oluyoruz. Özellikle Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliğinde bu yolda sürekli olarak birtakım çalışmalar yapıldığını görüyoruz.

Ulusların etnojenezi problemi, çok yönlü ve karışık bir problemidir. Bu alandaki çalışmaları yalnız ulusların uzak geçmişi yönünden değerlendirmekle kalmayalım. Etnojenez problemi ulusların yeni yaşamlarında da büyük bir ağırlık kazanmıştır. Bu bakımdan bu yoldaki bilimsel çalışmaların yaygınlaşması doğaldır.

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği topraklarında yaşayan uluslar arasında Türkmen, Özbek, Başkurt, Tatar, Kırgız, Kazak, Kara Kalpak gibi türlü adlarla anılan Türk kollarının büyük bir yer tuttuğunu biliyoruz. Rus bilginleri şimdiye değin bu Türk kollarının etnojenezi üzerinde durarak birtakım çalışmalar yaymışlardı. Bundan birkaç yıl önce D. E. Eremeev de *Étnogenez turok (Moskva 1971)* adlı küçük bir eser yazarak Türklerin etnojenezi problemlerini ana çizgileriyle gözden geçirdi. Yazar, eserine Türklerin etnojenezi adını vermişse de, ikinci başlığında Türklerin kökeni ve *ethnique* tarihinin ana evreleri üzerinde durduğunu belirtmek ihtiyacını duymuştur.

Bakû'de çıkan "Sovetskaya tyurkologiya" dergisinde Eremeev'in kitabı üzerine birkaç değerlendirme yazıldı. Ancak, Türk bilim çevrelerinde bu eser bugüne değin bir tepki görmedi.

* 1978'de İstanbul'da toplanan I. Ulusal Türkoloji Kongresine bildiri olarak sunulmuştur.

Eremeev'in, Türk ulusunun etnojenezi üzerinde dururken savunduğu görüşler, Türk dili, Türk tarihi ve Türk kültürü bakımlarından ilginçtir. Eserde yazarın dile getirdiği sağlam birtakım görüş ve gözlemler vardır. Ancak, onun, Anadolu Türklüğünün ulus olarak oluşması yolunda ileri sürdüğü savların bir bölümü uzun uzun tartışılmaya muhtaçtır, sanıyoruz.

1973'te İstanbul'da toplanan I. Uluslararası Türkoloji Kongresine sunmuş olduğumuz küçük bir bildiriye, Eremeev'in imece geleneği konusundaki savına değinmiş, Türkler arasında karşılıklı yardımlaşma geleneklerinin eskiliğine dayanarak imecenin Anadolu'da adıyla sanıyla bir Türk geleneği olduğunu belirtmiştik.¹

Bu bildirimizde Eremeev'in başka bir savı üzerinde durmak istiyoruz. Eski yurtlarından Anadolu'ya gelip yerleşen Türklerin göçebe yaşamı sürdürdüklerini döne döne vurgulayan yazar, Türklerin ekinciliği Anadolu'da öğrendiklerini ileri sürüyor. Özellikle ekincilik alanında kullanılan aletlerin yerli kavimlerden (Rumlardan, Ermenilerden, Kürtlerden) alındığını belirtiyor. Türklerin Anadolu'da kullandıkları aletlerin tip bakımından yerli kavimler arasında kullanılan aletlere benzediğine değiniyor. Yerli dillerden alınma sözler üzerinde durarak *urpan*, *diren*, *düven*, *gübre*, *sınır*, *nadas*, *demet*, *tinaz* gibi birtakım örnekler veriyor (233. s.)

Eremeev, eserinde, görüşlerine dayanak olarak sık sık Türk dilinin tanıklığına baş vuruyor. Türk dilinin bu bakımdan büyük bir değer taşıdığı açıktır. Yalnız, yazarın, Türk dilinin tanıklığını çok defa tek yanlı olarak kullandığını ve ancak işine uygun gelen veri ve örneklerle yetindiğini saklamayalım. Eremeev, yabancı dillerden gelen sözleri her yerde göz önüne aldığı halde Türk diyalektlerinde kullanılan ortak sözleri ihmal ediyor. Yazar, Anadolu'ya *par excellence* göçebe bir topluluk olarak gelen Türklerin hayvancılığı bile Anadolu'da geliştirdiklerini savunuyor. Özellikle büyük baş hayvancılığın Anadolu'da geliştiğini söylüyor (235. s.)

2. Bizim bildiğimize göre, yurdumuzda eski Türklerin ekinciliği alanında bugüne değin yapılan çalışmalar çok az ve dağınıktır. Bu yoldaki bilgilerimizin ne denli ilkel kaldığını belirtmek üzere birkaç örnek vereyim.

¹ Anadolu'da toplu yardımlaşma gelenekleri. *İmce*. Türk Dili XXIX, 545-549. s.

Ziya Gökalp, Türk medeniyeti tarihi (İstanbul 1926) adlı eserinin birkaç yerinde bu yolda birtakım bilgiler vermiştir. Örneğin eserinin İslâmiyetten evvel Türk iktisadı adlı beşinci kitabında, eski Türklerden söz ederken bakınız ne gibi bilgiler veriyor: "... Eski Türkler, göçebe olmakla beraber, her birinin ayrıca, bir parça arazisi de vardı.

... Türkler, eskiden beri buğday, arpa, pirinç, darı, mısır ekerlerdi. Asma, elma, dut fidanları yetiştirirlerdi. Araziyi sulamak için pek çok arklar açmışlardı...

Eski Türkler, çiftçilik yapmağa muhtaçtılar: Çünkü, ekmek yapmak için buğdaya, hayvanlara yem olmak üzere, arpa ile mısıra, kımıza katarak "tarasun" adlı bir nevi içki yapmak üzere de darıya muhtaçtılar. Yemişleri çok sevdiklerinden, asma, erik, elma, dut fidanları yetiştirirlerdi." (306-307. s., İsmail Aka - Kâzım Yaşar Koprıman baskısı 338-339. s.).

Gökalp, bu kitabın başka bir yerinde de bu bilgileri tekrar etmiştir: "... Eski Türkler göçebe olmakla beraber, her birinin ayrıca bir parça arazisi de vardı.

... İli, Tarım, Seyhun, Ceyhun vadilerindeki Türkler eskiden beri buğday, arpa, pirinç, darı, mısır ekerler; asma, elma, dut fidanları yetiştirirlerdi. Araziyi sulamak için pek çok arklar açmışlardı.

Türkler darıdan bir nevi şarap yaparlardı. Bunu kırmızıla karıştırdıktan sonra, hasıl olan içkiye (tarasun) adını verirdiler. En nefis içkileri bu idi. (Léon Cahun)" (331-332. s., İsmail Aka - Kâzım Yaşar Koprıman baskısı 365-366. s. Bu baskıda Léon Cahun'un adı verilmemiştir.)

Son olarak Gökalp, eserinin bir yerinde daha bu yolda birtakım bilgiler vermiştir: "Eski Türkler göçebe olmakla beraber, ziraatten de büsbütün mahrum değildiler. (Tarasun) adlı içkilerini darıdan yaparlardı..." (345. s., İsmail Aka - Kâzım Yaşar Koprıman baskısı 380. s.)

Prof. M. Fuad Köprülü de Türk edebiyatı tarihi (İstanbul 1928) adlı eserinde eski Türklerin yaşamını gözden geçirirken Gökalp'ın bu yolda verdiği bilgileri olduğu gibi aktarmakla yetinmiştir: "... "İli, Tarım, Seyhun, Ceyhun" vadilerindeki Türkler eskiden beri buğday, arpa, pirinç, darı, mısır ekerler; asma, elma, dut fidanları yetiştirirlerdi. Araziyi sulamak için pek çok arklar açmışlardı..." (13-14. s.)

Yazar, eserinin başka bir yerinde de Gökalp'ın verdiği bilgileri kullanmıştır: "... Başheca içkileri halis kısrak sütünden yaptıkları "kırmızı"

la, "tarasun" adlı darı şarabıydı. Göçebe olmakla beraber ayrıca toprakları da vardı; onu ekip biçerler, araziyi iska için mükemmel arklar açarlardı..." (27. s.)

Prof. Köprülü'nün bu bilgileri Gökalp'tan aldığı açıktır. Gökalp'ın ise Léon Cahun'den yararlandığı anlaşılıyor. Ancak, bu bilgilerin bir bölümü düzeltilmeye ve tartışılmaya muhtaçtır. Örneğin eski Türklerin mısır yetiştirdikleri yolundaki bilgiler yanlıştır. Mısırın bir Amerika bitkisi olduğunu biliyoruz. Buna göre Türklerin eski yurtlarında mısır ektikleri kolay kolay düşünülemez. Eski Türkleri bir yana bırakalım. Çağdaş Türkler arasında bile 'mısır' için ortak bir ad kullanılmadığını belirtelim. Balkarlar 'mısır'-a *nartux* adını verirler. Nogaylar *nartuk* biçimini kullanırlar. Azerî alanında *gargı dalı* adı kullanılır. Anadolu'da da bu bitkiye birçok adlar verilir. *Darı*, *cin darısı*, *meke*, *mekke* (veya *meki*), *lazot* veya *lazut* ... gibi. Başlangıçta Anadolu'da *Mısır buğdayı* olarak adlandırılan bu bitki, *kokoroz* adını da almıştır. Bu adın yabancı dillerden geldiği anlaşılıyor. Bulgarca, Sırpça, Macarca, Romence, Almanca gibi dillerde kullanılan bu adın kökenini bilmiyoruz.

Bunun gibi, eski Türklerin pirinç ektikleri yolundaki bilgi de tartışılmaya değer. Türkçe *pirinç* adının Farsçadan alındığını biliyoruz (Farsça *birinc*). Eski Türkler bu bitkiye *tuturkan* adını verirlerdi.

Bunlardan başka, eski Türklerin *tarasun* adlı bir içki yaptıkları da yanlıştır. Eski Türklerin *ağartğu*, *baksun*, *begni*, *bor*, *boza*, *çakır*, *süçig* (*kızıl süçig*) gibi birtakım içkileri vardı. Ancak, *tarasun* (*darasun*) Moğollar arasında kullanılan bir içkidir...

3. Bildirimizde Türkler arasında ekincilik alanında kullanılan birkaç ana kavram (*saman*, *saban*) üzerinde durmak istiyoruz. Türkçe *saman* ve *saban* biçimlerinin eskiliği ve yaygınlığı, Türklerde ekinciliğin gelişmesi üzerine açık bir fikir verebilir.

Şimdi *saman* sözünün Türk dil ve diyalektlerindeki eski ve yeni biçimlerini gözden geçirelim.

Türkçe *saman* sözü Eski Uygurca belgelerde *saman* olarak geçer: *yeti kaşlı saman* 'yedi araba saman' (Drevnetyurkskiy slovar' 483). Kâşgarlı Mahmud *saman* 'Stroh' sözünü Çigilce bir biçim olarak belirtmiştir (C. Brockelmann, Mitteltürkischer Wortschatz. Budapest-Leipzig 1923. 170. s.). Divanü lûgati't-Türk yazarına göre, Guzlar arasında

bu söz yerine *küwük* 'Stroh, Häcksel' sözü kullanılır (Brockelmann, 119. s.). Zemaşeri'nin Mukaddimetü'l-edeb adlı sözlüğünde *saman* sözü *sana :ma :n* olarak verilmiştir (A. K. Borovkov: Tyurkskaya leksikologiya 106. s.). Ancak, bu biçim şimdilik bir *hapax legomenon*'dur. Bu bakımdan Zemaşeri'nin sakladığı bu veriye *saman* sözünün tarihi bakımından büyük bir değer verilemez.

Çağdaş Türk diyalektlerine gelince: Anadolu Türkleri arasında *saman* biçiminin kullanıldığını biliyoruz. Anadolu ağızlarında *saman* sözü yanında *celmik*, *çelmik* sözü de kullanılır ('buğday veya başakla karışık iri saman'). Bundan başka, yurdumuzun birçok yerlerinde *gevik* sözü de geçer. Bu söz, Afyon, Isparta, Bolu, Denizli, Konya illerinde 'ekin sap ve kabuğu, boş başak' anlamına gelir. Denizli ve Muğla illerinde ise 'savrulan harmandan arta kalan ezilmemiş, iyi dövülmemiş başak' olarak kullanılır. Anadolu'nun birçok yerlerinde *gevik* yerine *kevik* biçimi de geçer. Ankara ve Konya illerinde 'buğday kavuzu', İçel'de ise 'iri saman' *kevik* olarak adlandırılır. Tarsus'ta ise 'yere düşmüş fakat içindeki taneleri çıkmamış başak' bu adı alır.

Bugün Anadolu'da dar bir alanda kalan *gevik*, *kevik* sözü, eskiden yaygın olarak kullanılan bir sözdü. Örneğin Divanü lûgati't-Türk'te bu söz *küwük* 'Stroh, Häcksel' (Brockelmann 119. s.) olarak geçer. Kâşgarlı Mahmud'a göre, *küwük* Guzca bir sözdür. Daha sonraki Kıpçakça sözlüklerde bu söz *kevik* 'paille; paille hachée' olarak geçer (Ananiasz Zajaczkowski, Vocabulaire arabe-kiptchak de l'époque de l'Etat Mamelouk. Warszawa 1958. 30. s.). Divanü lûgati't-Türk'te bu veri harekesiz yazılmıştır. Kıpçakça sözlüklerde de hareke kullanılmamıştır. Ancak, Anadolu ağızlarında kullanılan biçimleri göz önünde tutarak Brockelmann'ın *küwük* diye okuduğu veriyi *kevik* olarak düzeltebiliriz.

Anadolu'da bu anlamda *kesmik* veya *kesmük* sözü de kullanılır. Örneğin Ankara çevresinde 'buğdayla veya başakla karışık iri saman'-a *kesmik* adı verilir. Manisa, Samsun, Bolu, Giresun, Zonguldak, Gümüşhane illerinde ise 'harmanda iyice dövülmeyip iri kalan sap'-lar *kesmik* olarak adlandırılır. Balıkesir ve çevresinde *kesmik* veya *kesmük* yerine *kesik* 'başaklı kaba saman, kesmük' biçimi kullanılır.

Anadolu Türkleri gibi, çağdaş Türkler de 'saman'-a birçok adlar verirler. Örneğin Sagaylar *çicir* adını kullanırlar. Hakaslar ise 'saman'-a

sızır adını verirler. Çolım Türkleri ve Televütler ise *sürek* 'klein zerhacktes Stroh' biçiminden yararlanırlar...

Ancak, bu adlar dar bir alanda kalmıştır. Çağdaş Türkler daha çok *saman* adını kullanırlar. Örneğin Türkmenlerin bu adı olduğu gibi sakladıklarını biliyoruz. Ancak, Türkmenler 'saman'-a *şıpal* adını da verirler. Kazan Tatarları ise *saban* biçimini kullanırlar. Bunun gibi, Kazaklar da 'saman'-ı *saban* olarak adlandırırırlar. Ancak, Kazaklar *saban* yanında *salam* biçimini de kullanırlar. Bu biçim birçok diyalektlerde de yaygın olarak geçer. Örneğin Başkurtlar *saman*'ı *halam* (< *salam*) olarak adlandırırırlar. Kara Kalpaklar da 'saman'-a *saban* adını verirler. Bundan başka, Kara Kalpaklar 'saman'-ı *topan* olarak da adlandırırırlar. Şorlar *toban* biçimini 'der Mehlstaub' olarak kullanırlar. Nogaylar da 'saman'-a *toban* adını verirler. Ancak, *toban* yanında Nogaylar *salam* biçimini de kullanırlar. Kuzey Kafkasya diyalektlerinde de *salam* yaygın olarak geçer. Örneğin Balkarlar *salam* biçimini kullanırlar. Bundan başka, Oyrotların da *salam* biçimini kullandıklarını biliyoruz. Kırgızlar ise *samal* 'das Stroh' biçimini kullanırlar. Ancak, Yudaxin Kırgızların yalnız *saman* biçimini kullandıklarını bildiriyor. Kırgızlar 'kesmik'-e *topon* adını verirler. Kırgızcada *saman topon* 'saman ve kesmik' anlamına gelir. Özbekler yalnız *somon* 'kesilmiş saman, kesmik' biçimini kullanırlar. Son olarak, Tuvalar da 'saman'-a yalnız *savay* adını verirler.

Çuvaşlar 'saman'-ı *uläm* olarak adlandırırırlar. H. Paasonen, *Csuvas szójegyzék* (Budapest 1908. 192. s.) adlı sözlüğünde bu sözü ? işaretiyle Tatarca *salam* biçimiyle birleştirmişti. Son olarak V. G. Egorov, *Étimologičeskiy slovar' çuvaşskogo yazıka* (Çeboksarı 1964. 272. s.) adlı eserinde karşılık olarak Tatarca, Kazakça, Nogayca *salam*, Başkurtça *halam* biçimleri yanında Başkurtça, Tatarca *ülen* 'ot', Oyrotça *ölöy* sözlerini de vermiştir. Ona göre, Çuvaşça *uläm*, Moğolca *ölüng*'den veya Rusça *soloma*'dan bile gelmiş olabilir.

Çuvaşça *uläm* biçimini bir yana bırakalım. Türk diyalektlerinde kullanılan *saman*, *saban*, *samal* ve *salam* biçimlerini tartışalım.

Türkçe *saman* biçimiyle Tatarca, Kazakça gibi diyalektlerde kullanılan *saban* biçimi arasındaki ilişki fonetik bakımından açıktır. Türk diyalektlerinde *-m* ~ *-b* değişmelerine sık sık tanık oluyoruz. İşte birkaç örnek:

1. Şorca, Sagayca *alban* 'Tribut, Abgabe', Türkî *alban* ~ Oyrotça *alman* 'Tribut, Abgabe'.

2. Tuba *çıbalı* 'die Ameise', Kumandı *çubalgı* 'die Ameise', Televütçe *çımahı* 'die Ameise', Tarançı *çümele* 'die Ameise'.

3. Oyrotça, Televütçe, Tatarca Kazan *çılbur* 'ein Leitstrick des Pferdes', Kızgızca *çılbur* ~ Kırgızca *çılmır* (> *çılmar* 'der Leitstrick'. Anadolu ağızlarında *çılbur*, *çılbur* (~ *cilbir*) 'yulara takılan ip' olarak kullanılır. Bütün bu biçimlerin Moğolcadan alındığını biliyoruz.

4. Türkî, Tarançı *çibin* 'die Fliege', Oyrotça *çımın* 'die Fliege'. Oyrotçada *çımın* yanında *çümün* 'die Fliege' olarak da geçer. Anadolu ağızlarında *çibin* (~ *cibin*) biçimleri kullanılır. Ortak kültür dilimizde ise *-lik* ekiyle yapılmış bir türevi (*cibinlik*) saklanmıştır.

5. Türkçe *ipek*, Oyrotça *yibek* 'die Seide, der Seidenfaden', Şorca, Sagayca *çibek* 'Seide, Baumwolle' ~ Şorca, Sagayca *çimek* 'rote Fäden zum Sticken', Madırca *çimek* 'die Seide'.

6. Türkçe *çolpan* 'die Venus', Televütçe *çolbon*, Kazakça *şolpan* 'die Morgenröthe', Şorca *şolban*, Sagayca *solban* 'die Venus' ~ Televütçe *çolmon* 'die Venus'.

7. Türkçe *çubuk*, Oyrotça, Televütçe, Tatarca Kazan *çıbık* 'die Rute, ein dünner Stock', Türkî *çibik* 'die Rute, der Stock', Türkî *çubuk* 'der Stock' ~ Sagayca *sımık* 'die Rute', Sagayca *şımık* 'die Rute'.

8. Türkçe *damak* 'der Gaumen', Oyrotça, Televütçe, Sagayca, Kazakça, Tatarca Kazan *tamak* 'die Kehle' ~ Şorca *tabak* 'die Kehle'.

9. Türkçe *değirmen*, Tarançı *tügürmen* 'die Mühle', Televütçe *termen*, Kazakça *tirmen*, Oyrotça, Şorca, Kırgızca *terben*, Sagayca *terben*.

10. Türkçe *duman* 'der Nebel', Oyrotça, Televütçe, Kırgızca, Kazakça *tuman* 'der Nebel, die Finsterniss' ~ Şorca, Sagayca *tuban* 'der Nebel'.

11. Kazakça, Tatarca Kazan *kaban* 'der Eber, das wilde Schwein' ~ Oyrotça *kaman*.

12. Türkçe *kopuz*, Türki *kobuz* 'ein musikalisches Saiteninstrument, die Kobus' ~ Oyrotça, Televütçe, Şorca, Sagayca *komıs* 'ein Musikinstrument', Hakasça *xomıs*.

13. Kazakça, Şorca, Sagayca *oba* 'der Haufen, Hügel, Grabhügel, Kurgan' ~ Şorca, Sagayca *oma* 'der Kurgan, Kurganstein'.

14. Türkçe *topuk*, Sagayca *tobık* 'die Kniescheibe, das Knie', Kazakça, Tarançı *tobuk* 'die Kniescheibe, das Knie' ~ Televütçe *tomık* 'die Kniescheibe', Hakasça *tomıx*, *tomax*.

15. Türkçe *sabun* 'die Seife', Şorca, Sagayca, Kazakça, Tatarca *Kazan sabın* 'die Seife' ~ Oyrotça, Televütçe, Kırgızca *samın* 'die Seife'.

16. Türkçe *taban*, Şorca, Sagayca, Tatarca, Kazakça *taban* 'die Sohle' ~ Oyrotça, Televütçe *taman* 'die Sohle am Fusse, die Stiefelsohle, der Schlittenlauf'.

17. Oyrotça, Televütçe, Şorca, Sagayca, Kazakça, Tatarca *Kazan tamır* 'die Wurzel, die Wurzelfasern' ~ Şorca *tabır* 'die Ader', Hakasça *tabır*.

18. Türkçe *temriye*, Kazakça *temiretke* 'die Flechte (Hautkrankheit)' ~ Şorca *terbe* 'die Sommersprossen, die Flechte (Krankheit)'.

19. Tümençe, Başkurtça *tırme* 'das Filzzelt', Nogayca *terme*: *terme üy* 'göçebe çadırı' ~ Sagayca *terbe* 'die Jurte'.

20. Televütçe *türme* 'das Gefängnis', Oyrotça *türmō* ~ Şorca *türbe*, Kumandıca *türme* (Baskakov). Kâşgarlı Mahmud da bu veriyi *türme* 'Gefängnis' (Brockelmann, 224) olarak vermiştir.

21. Türkçe *yirmi* < *yigirmi* 'zwanzig', Oyrotça *yirme* ~ Şorca *çegirbe* 'zwanzig', Sagayca *çebirge* 'zwanzig', Yakutça *sürbä*.

Bu örneklere göre, *saman* biçiminin *saban* sözünden çıktığı açık olarak anlaşılıyor. Türk diyalektlerinde *saban* sözünün *saman* biçimini almasında *-n* sesinin rolü açıktır. Yukarıda verilen *alban* > *alman*, *çibin* > *çımın*, *çolpan* (> *çolbon*) > *çolmon*, *kaban* > *kaman*, *taban* > *taman* gibi örneklerde de bu sesin baskısı vardır.

Kazaklar, Kara Kalpaklar, Nogaylar, Oyrotlar, Tatarlar arasında kullanılan *salam* biçimine gelince: Bu biçimin *saman* biçiminden çıktığı anlaşılıyor. Kırgızcada *saman* biçimi yanında *samal* biçiminin

geçtiğini belirtmiştik. Bu sonuncu biçimin bir *dissimilation* sonunda meydana geldiği anlaşılıyor. Türk diyalektlerinde buna benzer birçok örneklere tanık oluyoruz. Örneğin Televütçe *sımın* 'der Symyn, eine Abteilung Soldaten' (< Moğolca *sumun*) sözünün Sagaycada *sıml* 'das Geschlecht, die Nachkommenschaft, die Horde' biçimini aldığını biliyoruz. Buna göre, *saman* > *samal* *dissimilation*'u Türk diyalektlerinde sık sık rastlanan bir olaydır.

Bizim inancımıza göre, Kazaklar ve Tatarlar arasında gördüğümüz *salam* sözü, Kırgızlar arasında kullanılan *samal* biçiminin *métathétique* bir biçimidir: *saman* > *samal* > *salam*.

Türk diyalektlerinde kullanılan *salam* sözünün Slavcadan alındığı ileri sürülmüştür. Örneğin W. Radloff (IV, 353) Tatarca *salam* 'das Stroh' sözünün Rusçadan geçtiğini belirtmişti. Son olarak Kaare Grönbech (Komanisches Wörterbuch. Kopenhagen 1942) de Kumanca *salam* 'Stroh' biçimini Rusça bir alıntı olarak vermiştir.

Beiträge zur türkischen Wortforschung (Körösi Csoma-Archivum III, 1941, 129-143) adlı yazımızda (134-135. s.), bu eski savı tartışmış, Türk diyalektlerinde kullanılan *salam* sözünün Slavca *slama* (~ Rusça *soloma*) biçimiyle birleştirilemeyeceğini belirtmiştik. O yazımızda belirttiğimiz gibi, Slavca *slama* sözü Türkçe *salam* biçimini ses bakımından kolay kolay karşılayamaz: Türk diyalektlerinde Rusça *soloma* (~ Slavca *slama*) sözüne dayanan bir alıntının *salama* olarak geçmesi gerekir. Türk diyalektlerinde *soloma* biçiminin sonundaki *-a*'nın düşmesi anlaşılabilir.

Bu bakımdan ilginç bir örnek olarak Kumanca *samala* 'zift' sözünü kullanabiliriz. Grönbech'in belirttiği gibi (Komanisches Wörterbuch, 213), bu söz Rusçadır (Rusça *smola*). Rusça *smola* biçiminin sonundaki *-a* Kumancada saklanmıştır. Buna dayanarak Rusçadan (Slavcadan) alındığı ileri sürülen *salam* sözünün *salama* biçimine girmesi beklenirdi. (Kumanca *samala* sözü Kıpçakça sözlüklerde de *samala* olarak geçer. Bundan başka, Kıpçakça sözlüklerde 'zift' anlamına gelen bir söz daha geçer: *teget*. Bilindiği gibi, bu söz de Rusçadır.)

Yukarıda verdiğimiz eski yazımızda, *samal* > *salam* *métathèse*'inden söz ederken benzer bir örnek verememiştik. Şimdi o yazımızı bu bakımdan bütünleyebiliriz. Rusça *smola* sözü Kumukçaya *sılama* biçiminde geçmiştir. Buna göre, Kumukça *sılama*'nın *métathétique*

bir biçim olduğu anlaşılıyor: **simala* > *sılama*. Bu *métathèse* örneği yukarıda sözünü ettiğimiz *samal* > *salam métathèse*'inden farksızdır.

Son olarak, Türk diyalektlerinde yer yer Rusça alıntılara rastlandığını belirtelim. Şorca *mosta* 'die Brücke', Altayca *mosto*, Sagayca *posta*, Tümençe *pestük* 'der Hirt', Televütçe, Altayca *posko* 'das Wachs', Sagayca *poçka* 'das Fass', Televütçe *poçko*, Şorca *porabay* 'die Ameise', Sagayca *porana* 'die Egge' gibi. Ancak, bu alıntılar dar bir alanda kalmıştır. Yalnız *arış* 'der Roggen, Winterrogen' sözü az çok yaygınlık kazanmıştır. Altayca, Televütçe, Şorca (*arış*) ve Sagayca (*arıs*) gibi diyalektler yanında Tatarcada da kullanılır (*arış*). Yukarıda belirtildiği gibi, *salam* biçimi Türk diyalektlerinde yaygın olarak kullanılır. Rusça bir alıntının Türk diyalektlerinde bu denli bir yaygınlık kazanması beklenemez.

4. Türkçe *saman* sözünün eski ve yeni biçimlerini gözden geçirdik. Bildirimizin bu bölümünde de *saman*'ın kökenini tartışalım.

Prof. Martti Räsänen, Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkssprachen (Helsinki 1969) adlı sözlüğünde *saman* sözüne yer vermişse de, köküne veya kökenine değinmemiştir. Onun gibi, Sir Gerard Clauson da An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish (Oxford 1972) adlı sözlüğünde *saman* sözünü almış, ancak kökü üzerine bilgi vermemiştir.

Bildirimizin 3. bölümünde verdiğimiz örneklere göre, *saman* sözünün *saban* biçiminden çıktığı anlaşılmuştur, sanıyoruz. Bizim inancımıza göre, *saban* (> *saman*) biçimi Türkçe *sap* 'tarladan harman yerine getirilen ve henüz dövülmeyen hububat' kökünün -n ekiyle yapılmış bir türevidir: *sap* + *an* > *saban* > *saman*.

Bu türevdeki -n eki, Türk diyalektlerinde yaygın olarak kullanılan denominal bir ektir. Prof. J. Németh, Die Voksnamen *quman* und *qün* (Körösi Csoma-Archivum III, 1940, 95-109) adlı yazısında (109. s.) bu yolda birtakım örnekler vermişti. Örneğin Türkçe (ve Tatarca) *alan* 'lichte Stelle im Walde' - Oyrotça *ala yer* (*ala* 'bunt, scheckig, gestreift, grossfleckig'), Tarançı, Kazakça *atan* 'verschnittenes Kamel' (Kazakça *atan tüö*) - Oyrotça, Kazakça *at* 'das beschnittene Pferd, Wallach' (Ortak Türkçe *at* 'Pferd') gibi. Prof. Németh, W. Bang'ın Keleti Szemle ve Ungarische Jahrbücher gibi dergilerde çıkan yazılarında da bu yolda birtakım örnekler verdiğini belirtmişti.

Buna göre, *saban* (> *saman*) sözü yapı bakımından normal bir türevidir.

Bu söz anlam yönünden de açıktır. Türkçe *sap* kökü 'tarladan harman yerine getirilen ve henüz dövülmeyen hububat' anlamına gelir. Bu köke dayanan *saman* (< *saban*) ise türlü ekinlerin taneleri ayrıldıktan sonra kalan saplarına verilen bir addır.

Türk diyalektlerinde *sap* kökünün birtakım türevleri daha vardır:

1. Oyrotça, Kazakça, Şorca, Tatarca Kazan *sabak* 1. '(Kazakça) der Halm, der Stengel'; 2. '(Oyrotça) der Blattstiel, der Fruchtstiel'; 3. '(Oyrotça, Şorca) der Drath'; 4. '(Tatarca, Kazakça) die Knopföse, die Öse am Ohrringe'; Başkurtça *habak* 'sap'; Türkmençe *sapak* 'iplik; tel'; Tatarca Ufa *sabak* 'csutka, gyümöles szára' (Pröhle: Nyelvtudományi Közlemények XXXVIII, 354).

2. Sagayca *sabal* 'die kleinen Zweige des Nadelhölzes'.

3. Televütçe *sabalak* 'dünner Zweig, Stengel, der Blattstiel, die Traube (von Beeren)'; Kazakça *sapalak*.

4. Oyrotça *sabil* 'ein Topf mit Stiel'.

Bu verilere göre, *saman* sözünün eski biçimi *saban*'dır. *Saban* sözü sonradan *saman* biçimini almıştır.

Saban > *saman* değişmesi -n sesinin baskısına dayanan bir *assimilation* 'dur. Bildirimizin 3. bölümünde -b- > -m- değişmesinden söz ederken birçok örnekler sıralamıştık. Orada verilen *alban* > *alman*, *çibin* > *çimin*, *kaban* > *kaman*, *taban* > *taman* gibi örnekler *saban* > *saman* *assimilation*'una her bakımdan uygundur. Bu *assimilation* örneklerinde -n sesinin baskısı açıktır. Bu örneklerden sonra *sap* kökünün *sabak*, *sabal*, *sabalak* gibi türevlerinde ses bakımından herhangi bir değişiklik olmaması kolaylıkla anlaşılabilir, samyoruz.

5. Bildirimizin 3. bölümünde Türk diyalektlerinde kullanılan *saman*, *saban* (ve *samal*, *salam*) biçimlerinin anlamları üzerinde durmuştuk. *Dialectologique* verileri gözden geçirirken *saban* biçiminin birçok diyalektlerde 'saman' anlamına geldiğini belirtmiştik. Ancak, bu biçimin Tatarcada 'das Sommergetreide' anlamında kullanıldığını da biliyoruz. Bundan başka, bu biçim Tatarca ve Kazakçada 'das Acker-

feld, der Acker' anlamını da almıştır. Kuzey Kafkasya Türkleri de *saban* biçimini 'Feld, Acker' anlamında kullanırlar (Pröhle: Keleti Szemle X, 129; XV, 249). Balkarlar 'saban'-a *saban ağac* adını verirler. Balkarcada *saban* 'Feld, Acker' anlamına geldiğine göre, *saban ağac* adı da 'tarla ağacı' anlamına gelir. Buna göre, Balkarcada *saban sür-* de 'pflügen, ackern' anlamında kullanılır. Balkarlar gibi, Karaçaylar da *saban*'a 'Feld, Acker' anlamını verirler. *Saban sür-* de 'pflügen, ackern' için kullanılır. Bu bakımdan *buday saban* da 'Weizenfeld, Weizentafel' anlamına gelir.

Kafkasya Türkleri arasında kullanılan ve 'saban' anlamına gelen *saban ağac* takımı sonradan *elliptique* bir biçim almıştır. Bugün Türkler arasında tarla sürmeye yarayan alete verilen *saban* adı bu *ellipse* sonunda ortaya çıkmıştır.

Divanü lûgati't-Türk yazarı, *saban* sözünün 'saban' ve 'ekincilik' anlamlarında kullanıldığını bildirmiştir. (Brockelmann'ın bu veriyi *sapan* olarak okuması yanlıştır.) İbnü Mühennâ *saban*'ı 'çift sürme aleti' olarak vermiştir (Aptullah Battal, İbnü-Mühennâ lûgati. İstanbul 1934). Leiden yazmasında da *saban* 'Pflug' olarak geçer (M. Th. Houtsma, Ein türkisch-arabisches Glossar. Leiden 1894. 80). Tuhfet'te de *saban* biçimi geçer. (Besim Atalay bu veriyi *sapan* diye okumuştur.) Bulgat da *saban* 'charrue' biçimini vermiştir (Anamiasz Zajaczkowski, Vocabulaire arabe-kiptchak de l'époque de l'État Mamelouk. Warszawa 1958. 44). Codex Cumanicus'ta da *saban* 'Pflug' ve 'Ackerfeld' anlamlarında geçer. Bundan başka, *saban yeri* 'Ackerland' olarak verilmiştir. Codex Cumanicus'ta *saban sür-* 'pflügen' olarak açıklandığı gibi, *sabançı* da 'Bauer' olarak belirtilmiştir.

Çağdaş Türk diyalektlerinde de *saban* 'der Pflug' olarak yayılmıştır. Türkçeden başka, Tatarca ve Kazakçada da *saban* 'der Pflug' adı yaygın olarak kullanılır. Ufa Tatarları da *saban* 'eke' biçimini kullanırlar (Pröhle: Nyelvtudományi Közlemények XXXVIII, 354). Nogaycada *saban* 'saban' adı yanında *ağaç saban* 'kara saban' adı da geçer. Nogaylar 'çiftçi'-ye *sabançı* adını verirler. Başkurtlar da 'saban'-ı *hâban* olarak adlandırır (Pröhle: Keleti Szemle V, 240). Türkmencede *saman* sözünün kullanıldığını belirtmiştik. Ancak, bu diyalekte *saban* biçimi geçmez. Kumuklar *saban*'ı 'pulluk' ve 'çift sürme, tarla sürme' anlamlarında kullanırlar. Bundan başka, 'sürülmüş toprak, sürülmüş tarla'-ya da *sabanlık* adını verirler.

Son olarak, Türkler arasında ekincilerin bayramlarına *saban toyu* adının verildiğini söyleyelim. Prof. Zeki Velidi Togan, hâtıralarında, Tatarlar arasında yapılan çiftçilik bayramlarından söz eder (Hâtıralar. İstanbul 1969. 29. s.).

Başkurtlar bu bayramlara *hâbantuy* adını verirler (Başkurtça *hâban* 'saban', *tuy* 'toy'). Nogayların da *sabantoy* bayramını kutladıklarını biliyoruz. Çuvaşlar da eskiden güz ekimi dolayısıyla yapılan bayrama *akatuy* adını verirler (Çuvaşça *aka* 'saban', *tuy* 'toy.') T. S. Passek, Krug çuvaşkix prazdnikov (Akademiku N. Ya. Marru. Lenin-grad 1935. 527-541) adlı yazısında (531-532. s.), *saban tuy* üzerinde durmuştur.¹

6. Divanü lûgati't-Türk'te geçmesine ve çağdaş Türkler arasında yaygın olarak kullanılmasına karşın *saban* sözünün en eski ve ortak ad olmadığı anlaşılıyor.

Eski Türklerin 'saban'-a başka bir ad daha verdiklerini biliyoruz: *amaç*. Kâşgarlı Mahmud bu sözü *amaç* 'Pflug' (Brockelmann, Mitteltürkischer Wortschatz. Budapest-Leipzig 1928. 8. s.) olarak vermiştir. Ona göre, *amaç* 'Ziel' anlamında da kullanılır. Bu söz çağdaş Türk diyalektlerinde (Türki, Sart) de *amaç* 'der Pflug' olarak kalmıştır. Özbekler de bu sözü *omoç* olarak saklamışlardır. Kâşgarlı Mahmud'un verdiği 'saban' ve 'hedef, nişan yeri' anlamları arasında bir ilgiden söz edilebilir mi, yoksa iki ayrı *amaç* mı vardır, bilmiyoruz. Yalnız, 'saban' anlamına gelen *amaç*'ın Farsçadan alındığı anlaşılıyor (Gerhard Doerfer, Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. Band II: Türkische Elemente im Neupersischen. Wiesbaden 1965. 552. madde; Martti Räsänen, Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen. Helsinki 1969; Ymär Daher, Agricultura Anatolica I. Helsinki 1970. 87. s.; Sir Gerard Clauson, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford 1972. 156. s.; A. J. Joki: Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 151: 249. s.). Son olarak Prof. L. Ligeti de Quelques problèmes étymologiques des anciens mots d'emprunt turcs de la langue hongroise (Acta Orientalia Hungarica XXIX, 1975, 279-288) adlı yazısında, Clauson'ın *étymologique* sözlüğüne dayanarak Türkçe *amaç* 'charrue' sözünün eski bir Farsça alıntı olduğunu belirtmiştir (286. s.).

¹ K. V. Elle'nin Akatuy (Çeboksarı 1935) adlı eserini göremedik.

Eski Türkçe *bokursı* 'ağaç saban' sözü de muhtemel olarak eski bir alıntıdır (Clauson, Dictionary 319. s.). Kâşgarlı Mahmud'un verdiği bu sözü Brockelmann (Mitteltürkischer Wortschatz, 43. s.) *bukursı* 'Pflugschar' olarak vermiştir. Besim Atalay da Divanü lûgati't-Türk dizininde *bukursı* 'sapan demiri' olarak yazmıştır. Daher (Agricultura Anatolica I, 120. s.) de bu vergiyi olduğu gibi aktarmakla yetinmiştir. Yalnız, -s ekini Korece *soi* 'Eisen' köküyle birleştirmekten kendini alamamıştır. Son olarak Clauson, The Foreign Elements in Early Turkish (Researches in Altaic Languages. Budapest 1975. 43-49. s.) adlı yazısında (49. s.) *bokarsı*'nın Toharca bir alıntı olduğu yolundaki inancını belirtmiştir. L. Ligeti, Acta Orientalia Hungarica'da (XXIX, 1975) çıkan yazısında (286) Clauson'un *étymologique* sözlüğüne dayanarak *bokursı* biçimini vermiştir. Yazar, bu yazının Régi török jövevényiszavaink etimologiai problémái (Nyelvtudományi Értekezések LXXXIX, 1976, 193-199) adı altında çıkan Macarcasında (198) da *bokursı* olarak yazmıştır. Bu söz Tarançılar arasında *poğursa* 'die Pflugstange' olarak bugüne değin kalmıştır. Ancak, Yeni Uygurcada *bugusa* 'kara saban' olarak kullanılır (N. A. Baskakov-V. M. Nasilov, Uygursko-russkiy slovar'. Moskva 1939).

Yabancı dillerden alındığı anlaşılan bu eski adlar yanında Türklerin 'saban'-a Türkçe bir ad da verdiklerini biliyoruz. 'Saban'-a verilen bu eski ad bugün yalnız Çuvaşların dilinde saklanmıştır: *aka* 'Pflug' (H. Paasonen, Csuvás szójegyzék. Budapest 1908). Çuvaşça *aka* Çermişçeye de geçmiştir (Martti Räsänen, Die tschuvassische Lehnwörter in Tscheremissischen. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne XLVIII, 110. s.). Ancak, bu söz çağdaş Türk diyalektlerinde kullanılmadığı gibi, Türk dilinin eski kaynaklarında da geçmez. Bununla birlikte Çuvaşça *aka* biçiminin Türkçe *saban* adından daha eski olduğu anlaşılıyor. Bu bakımdan Macarca *eke* 'saban' sözü sağlam bir tanıktır (Zoltán Gombocz, Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. Helsinki 1912. 67. madde). Çuvaşça *aka* biçimi **ekeg* biçiminden gelir. Eski **ekeg* biçiminin Türkçe *ek-* kökünden geldiği açıktır. Bu kök bütün Türk kollarında ortak bir köktür. Eski Türkçeden beri kullanılan bu kökün Türk diyalektlerinde eski ve yaygın bir türevi vardır: *ekin*. Eski Türkçede 'ekin, Saat' anlamında kullanılan bu türev, sonradan ilginç anlamlar kazanmıştır. Örneğin Kazakça ve Kırgızcada *egin* biçimi 'das Ackern, das Ackerfeld' anlamına gelir. Bu sözün *-lik* ekiyle yapılan bir türevi (*egindik*) Kazakçada 'das Saatfeld, der

Acker' olarak yaygındır. Tatar ve Başkurtlar *igin* biçimini 'der Acker' anlamında kullandıkları gibi, 'das Getreide auf dem Felde und im Speicher' olarak da ahrlar. Tatarlar *iginlik* (ve *iginnik*) türevini de 'der Acker, das Feld' anlamında kullanırlar.

Çağdaş Türk diyalektlerine gelince: Şorlar 'saban'-a *sala* adını verirler. Altay Türkleri ve Televütler ise *salda* 'der Pflug, die Pflug-schar' biçimini kullanırlar. Bu adı Hakasların da *salda* olarak kullandıklarını belirtelim. Kumandılar ise *salta* 'pulluk' biçimini kullanırlar (N. A. Baskakov, Dialekt kumandincev (kumandı-kiji). Moskva 1972). Daher (Agricultura Anatolica I, 87) bu adın *pars pro toto* prensipine uyan bir ad olduğunu belirtiyor. Ona göre (I, 88), dar bir alanda kullanılmakla birlikte *salda* adı, *typique* bir Türkçe addır. Ancak, Daher bu adın hangi kökten geldiğini bildirmediği gibi, *sala* ve *salda* (~ *salta*) biçimleri arasındaki bağlantı üzerinde de durmamıştır.

Bundan başka, Şorlar *sala* adı yanında 'saban'-a *kalağış* adını da verirler. Daher, Türk diyalektlerinde 'saban'-a verilen adları gözden geçirirken bu adı saymamıştır.

Altay Türkleri de *salda* adı yanında 'saban' için *andazın* adını kullanırlar. Tuvalar da 'saban'-a *andazın* adını verirler. 'Kara saban' için ise *ıyaş andazın* (veya *ozuk andazın*) adını kullanırlar (*ıyaş* 'ağaç'; *ozuk* 'çapa, kazma'). Bu adın Moğolcadan geldiğini biliyoruz (Daher, Agricultura Anatolica I, 87, 88).

Kazaklar 'saban' için *soka* adını kullanırlar. Kırgızlar da 'saban'-ı *soko* olarak adlandırır. Kazan Tatarları ise *suka* biçimini kullanırlar. Çuvaşça *suxa* 'saban' biçimi Tatarcadan alınmıştır. Başkurtlar da 'saban'-a *huka* adını verirler. Yalnız yeni Türk diyalektlerinde kullanılan *soka* adı Rusçadan alınmıştır (*soxa*). Bk. Daher, Agricultura Anatolica I, 88, 144.

Kumuklar 'kara saban'-a *purus* adını verirler. Yalnız bu diyalekte kullanılan *purus* adının kökenini bilmiyoruz. Türk diyalektlerinde 'saban' için kullanılan adları gözden geçirirken Daher bu adı da saymamıştır.

Türkmenler 'kara saban'-a *künde* adını verirler. Kara Kalpaklar bu adı *günde* olarak kullanırlar. Ancak birkaç diyalekte kullanılan bu adın Farsçadan geldiği anlaşılıyor (Daher, Agricultura Anatolica I, 88, 131).

Bundan başka, Türkmenler 'kara saban'-a *azal* adını da verirler. Yalnız Türkmencede kullanıldığı anlaşılan bu adın kökenini bilmiyoruz. G. J. Ramstedt, Ein anlautender stimmloser Labial in der mongolisch-türkischen Ursprache (Journal de la Société Finno-Ougrienne XXXII: 2) adlı yazısında (3. s.), Türkmençe *azal* adını Tunguzcanın Goldi diyaletinde kullanılan *para* 'Schlitten' ve Moğolca *aral* 'Schlitten; Femerstange' biçimleriyle birleştirmişti. Ona göre, Doğu Türkçesinde ve "Osmanlıcada" geçen *haral* 'Pflug' biçimi Moğolcadan alınmıştır. Ramstedt'ten sonra M. Räsänen (Sprachliche Miscellen. Ungarische Jahrbücher XIX, 99-103) bu birleştirme üzerinde durmuştur. Räsänen, Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen (Helsinki 1949) adlı eserinde (21. s.) de "Osmanlıca, Çağatayca, Özbekçe" *haral*'a değindiği gibi, *étymologique* sözlüğünde de bu biçime yer vermiştir (26a: *(h)aryl' ve 33a: *azal*). Son olarak Daher (Agricultura Anatolica I, 87) de Türkmençe *azal* dolayısıyla bu birleştirmeleri vermiştir. Daher, Türkçe *arış* 'Deichsel' biçimini de anmıştır.

Döne döne verilen *azal* ~ *haral* birleştirmesi tartışılmaya değer bir birleştirmedir. Bizim bildiğimize göre, "Osmanlıca" (Türkçe) sözlüklerde *haral* biçimine rastlanmaz. Yalnız Radloff, Zenker sözlüğüne dayanarak *haral* 'der Pflug' biçimini "Osmanlıca" bir veri olarak vermiştir. L. Budagov (II, 313) ise *haral*'ı "Çağatayca" bir veri olarak Vámbéry'den almıştır. Bu biçimi Şeyh Süleyman Efendi de vermiştir: *haral*. Pavet de Courteille (Dictionnaire turk - oriental, 516. s.) de bu veriyi *haral* 'charrue; labourage, culture' olarak almıştır.

Anadolu ağızlarında 'saban' anlamına gelen ve *haral* (veya *aral*) biçimine benzer bir veriye bugüne değin rastlanmamıştır. Doğu Anadolu'da yalnız bir yerde kullanılan *halat* 'saban' biçimi *haral*'la birleştirilemez. Bunun gibi, Anadolu'nun birçok yerlerinde kullanılan ve 'keçi kılından yapılmış büyük çuval' anlamına gelen *haral* adıyla da birleştirilemez. Bu biçim *harar*'dan çıkmıştır. Anadolu'da daha yaygın olarak kullanılan *harar* biçimi ise Arapçadan alınmıştır (A. Tietze: Jean Deny armağanı. Ankara 1958. 296. s. 157. madde). Türkçede yaygın olarak geçen *harar* biçimi yanında kullanılan *haral* biçiminin basit bir *dissimilation* sonunda meydana geldiği açıktır. Anadolu ağızlarında olduğu gibi, bu söz Azerî alanında da *haral* olarak geçer.

Azerî Türkleri 'kara saban'-ı *arış* olarak adlandırırılar. Azerî alanında *sapan* yanında kullanılan bu adın Farsçadan alındığı açıktır. Azerî

ağzlarında *heş* 'saban' (Güney Azerbaycan, Zəngilan), *heşəmraz* 'saban' (Ordubad), *türəz* 'saban' (Guba) gibi birtakım biçimler de kullanılır.

Bunlardan başka, Azerî alanında 'saban'-a *k'otan* adı da verilir. Bu diyalekte *k'otan*'ın *k'otanla-* 'pflügen', *k'otançı* 'der Pflüger' gibi birçok türevleri de vardır. Buna benzer bir ad Balkarcada da kullanılır: *çoton* 'Pflug'; *çoton temiri* 'Pflugeisen'; *çoton a çac* 'Pflugbalken'; *çoton carx* 'Pflugkarren' (Pröhle: Keleti Szemle XV, 222). Daher (Agricultura Anatolica I, 88) Balkarca biçimden habersiz kaldığı gibi, Azerî alanında kullanılan *k'otan*'ı da vermemiştir. Daher, *kotan* sözünü Türkçe *kutan* (*kuşu*), Yakutça *kutaŋ* 'eine Art Vogel', *kütän* 'ein besonderer Landvogel, von der Grösse des Kranichs' gibi birtakım kuş adlarıyla birleştirmek istemiştir. Daher, eserin başka bir yerinde (108. s.) de Anadolu'da kullanılan *kotan* ve *köten* biçimlerini vermiştir. Doğu Anadolu ağzlarında *saban* yerine *kotan* 'büyük pulluk' olarak kullanılır. Bu biçim Türkçe sözlüklerde de geçer. Anadolu ağzlarında *kotan* yanında *kötan* ve *köten* biçimleri de geçer.

Anadolu'da, özellikle Doğu Anadolu'da kullanılan *kotan* sözünün Türkçe *kutan* (*kuşu*) adıyla birleştirilmesi yanlıştır.

Daher'den sonra A. Caferoğlu da Tarla kültürü etnografyasına göre "kotan" (Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi XIX, 1971, 43-50) adlı yazısında 'saban'-a verilen *kotan* adının kökenini uzun uzun tartışmıştı. Ancak, onun *kotan* adını Türk diyalektlerinde kullanılan ve 'ağıl' anlamına gelen *kotan* sözüyle birleştirmesi de kolaylıkla savunulamaz. Kazaklar *kotan*'ı 'die Hürde, der Viehstall' ve 'eine Umzäunung in der Nähe des Aules, wo man zur Nachtzeit die Schafe hält' anlamlarında kullanırlar. Kırgızlar da 'ağıl'-a *koton* adını verirler. Nogaylar ise *kotan* (ve *aran*) adını kullanırlar. Bu verilere göre, 'ağıl' anlamına gelen *kotan*'la 'saban' olarak kullanılan *kotan*'ın birleştirilmesi güçtür. Türkçe *kotan*'ın kökeninden söz ederken Balkarca gibi Kafkasya diyalektlerinde kullanılan biçimleri de göz önünde tutmak gerekir.

Bunun gibi, Doğu Anadolu'da 'küçük pulluk'-a *çilga* adı da verilir. Zonguldak'ta *çilga* 'saban' olarak kullanılır. Çanakkale'de ise *çilga* 'saban demiri' olarak geçer. Daher (Agricultura Anatolica I, 109) *çilga* biçimini vermişse de, kökeni üzerinde durmamıştır. Daha çok Doğu Anadolu'da kullanılan bu sözün de Kafkasya dillerinden geldiği anlaşılıyor.

Bundan başka, Türkçede 'iki çift öküzle çekilen saban'-a *papura* adı da verilir. Daher'in belirttiği gibi (Agricultura Anatolica I, 87), bu adın hangi dilden alındığını bilmiyoruz. Ancak, *papura*'nın Türkçe bir türev olmadığı açıktır. Daher'e göre (88-89), bu yabancı söz, muhtemel olarak Anadolu dillerinden alınmıştır.

Bursa çevresinde kullanılan *pahara* 'ağaç pulluk' biçiminin de yabancı bir kökenden geldiği açıktır. Daher (Agricultura Anatolica I, 109) bu veriyi yanlış olarak (*puhara*) vermiştir.

Anadolu'da dar bir alanda kalmış birtakım adlar da vardır. Niğde ilinde kullanılan *engez* 'saban' gibi. Bu söz daha çok 'araç, aygıt; keten ve kendirden kalın ip ve urgan bükme aygıt' olarak yaygındır. Anadolu'da *engez* yanında *endex* 'kendir bükmeğe yarayan aygıt' biçimi de kullanılır. Daher (Agricultura Anatolica I, 109) yalnız *engez* biçimini vermekle kalmıştır.

Rize ilinde 'ağaç saban'-a verilen *haru* adı da Türkçe bir ad olmaz. Daher (Agricultura Anatolica I, 109) bu veriyi saymakla yetinmiştir.

Artvin'de 'saban'-a *aruna* adı verilir. Daher bu bölümde bu addan söz etmemiştir. Ancak kitabının başka bir yerinde (103. s.) *aruna* adını vermiştir. Rize ilinde kullanılan *haru* biçimiyle *aruna* adı arasında bir bağlantıdan söz edilebilir mi, verilerin azlığı dolayısıyla açık olarak söylenemez. Yalnız, *aruna*'nın Ermenice bir alıntı olduğunu bildirelim (*arona*, *harona* 'saban').

Silifke'de 'saban'-a *kayıt* adı verilir. Bu ad 'çerçeve' olarak da kullanılır. Ancak, *kayıt* (~ *gayıt*) Anadolu ağızlarında daha çok 'alet, araç' olarak yaygındır. Buna göre, 'saban' anlamı sonradan gelişmiştir.

Bunlardan başka, Anadolu ağızlarında 'saban' için birçok adlar daha kullanılır. Örneğin *dönerce* 'tek demirli pulluk' (Kütahya), *kuşlu* 'ağaç saban' (Isparta), *küt* 'ağaç saban' (Sivas) gibi. Edirne, Çanak-kale, Bursa illerinde kullanılan *dönmece* 'ağaç pulluk' biçimi göçmenlerden alınmıştır. Bk. Daher, Agricultura Anatolica I, 109.

Türkçede *saban* (veya *kara saban*) yanında *pulluk* da yaygın olarak kullanılır. Yalnız Anadolu ve Rumeli ağızlarında geçen bu adın Slav dillerinden alındığı anlaşılıyor (Bulgarca *plug*). Slav dillerinde kullanılan *plug*'un Germanca bir alıntı olduğunu biliyoruz. Daher

(Agricultura Anatolica I, 87) bu biçimden söz ederken Räsänen'in *éty-mologique* sözlüğünü de kullanmıştır.

Bu adlar yanında Türk diyalektlerinde 'saban' veya 'kara saban' için *koş* adı da kullanılır. Örneğin Kırgızlar 'kara saban' ve 'saban'-a *koş* adını verirler. Kırgızcada *koşçu* 'çiftçi' olarak kullanılır. Bunun gibi, Tarançılar da 'saban'-ı *koş* olarak adlandıırırlar. Ancak, Türk diyalektlerinde *koş* (> *kuş*) daha çok 'çift' anlamında kullanılır (*koş sür-*). Buna göre, *koş* adı Anadolu'da kullanılan *çift* (< Farsça) adına benzer bir gelişme geçirmiştir (*çift sür-*).

Daher (I, 87-88) Türk diyalektlerinde kullanılan *amaç*, *andazın*, *azal*, *papura*, *pulluk*, *salda* ve *sala*, *saban*, *kotan*, *kunde*, *soka* adlarını saydıktan sonra, bunlardan hiç olmazsa *azal* adının "Altay dilleri" için ortak bir ad olduğunu belirtiyor. Tunguzca *para*'nın tanıklığına göre, bu adın başlangıçta "kızak" anlamında kullanılmış olması gerekir. Daha sonra bu ad 'pulluk' anlamını almıştır. Daher'e göre, bu adların en eskisi *azal*'dir.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, Ramstedt'in Türkmence *azal*'ı Tunguzca *para* 'kızak' ve Moğolca *aral* 'kızak' biçimleriyle birleştirilmesi inandırıcı olmaktan uzaktır. Bu bakımdan *azal* adını 'saban'-a verilen en eski ad sayan Daher'in görüşüne katılmak güçtür. Yalnız Türkmencede geçen *azal* biçiminin "Altay dilleri"nde 'saban' için ortak bir ad olarak kullanıldığı kolay kolay düşünülemez.

Yukarıdan beri verdiğimiz bilgilere göre, Türk diyalektlerinde 'saban' için kullanılan en yaygın ad *saban*'dir. Bildirimizin 3. bölümünde bu adın Türkçe *sap* kökünden geldiğini belirtmeye çalıştık. *Saban* adının Türkçe bir türev olduğunu Daher de belirtmişti (I, 88). Türk diyalektlerinde 'saban'-a *ek-* kökünden gelen bir ad verildiğini de biliyoruz. Bu ad bugün yalnız Çuvaşçada *aka* olarak kalmıştır. Bundan başka, Macarcada da "Eski Çuvaşça" bir alıntı olarak saklanmıştır (*eke*).

Türk diyalektlerinde 'saban'-a verilen bu eski adlar, Türklerin sabanı bir ekincilik aleti olarak çok eski çağlardan beri kullandıklarına açık bir tanıktır.¹

1 N. K. Dmitriev, O tyurkskix élementax russkogo slovary (Leksikografiçeskiy sbornik, vip. 3, Moskva 1958) adlı yazısında, Türkçe *saban*'ın "hemen bütün Türk dillerinde" kullanıldığını söylemişse de, kökeni üzerinde durmamıştı. Ancak, büyük Rus Türkoloğu *saban*'ın, Türklerin ekincilik yaşamına geçişleri problemiyle ilgili bir alet olduğunu belirtmişti. Dmitriev Türkçe *saban*'la *saman* arasındaki yakınlığı fark etmemiştir. Ancak, Rusların *saman*'ı Rusça bir söz saydığını belirtmekten kendini alamamıştır. Dmitriev'in bu yazısı Stroy tyurkskix yazikov (Moskva 1962) adlı eserde de çıkmıştır (503-569. s.).

7. Macarcada 'saban'-a verilen *eke* adının Türkçeden (Eski Çuvaşçadan) alındığını görmüştük. Eski Türkler Macarlara yalnız sabanı öğretmekle kalmayarak onlara ekincilik alanında birçok bilgiler daha vermişlerdir. Örneğin Macarlar arpa (*árpa*) ve buğday (*búza*) gibi kültür bitkilerinin adlarını Türklerden almışlardır. Bundan başka, ekincilik terminolojisinde özel bir yer tutan 'tarla' kavramını da Türklerden öğrenmişlerdir (Macarca *tarló* 'tarla; arız'). Macarların 'orak'-a verdikleri ad (*sarló*) da Türkçe bir addır. Bu ad bugün yalnız Çuvaşçada saklanmıştır (*şurla* 'Sichel'). Çuvaşça *şurla* adının kökenini bilmiyoruz. Ancak, Türk diyalektlerinde eskiden beri kullanılan *orak* (< *orgak*) 'Sichel' adının *or-* 'mähen' kökünden geldiği açıktır. (Brockelmann, MW 231 *orgak* yerine *urgak*, *or-* yerine de *ur-* biçimlerini vermiştir.) Macarcada 'harman'-a verilen *szérü* adı da muhtemel olarak Türkçedir. Macarcada kullanılan *szór* '(harman) savurmak' ve *ocsü* 'çalkantı; petit blé' gibi sözler de Türkçeden alınmıştır. Son olarak, Macarların tahulları öğütmeyi de Türklerden öğrendiklerini belirtelim. Macarcada 'öğütmek' anlamında kullanılan *öröl* Türkçe bir alıntıdır. Macarca *dara* da Türkçeden alınmıştır. Bu alıntının Türkçe karşılığı *tarığ*'dır. 'Saat, Getreide' anlamına gelen *tarığ* sözü, *tarı-* 'ekmek' kökünden -ğ ekiyle (A. von Gabain, Alttürkische Grammatik. Leipzig 1941. 70. s.) yapılmış bir türevidir. Başlangıçta bu türev yalnız 'ekin' olarak kullanılmışsa da, sonradan 'darı' anlamını da almıştır.

Bu yolda daha çok bilgi almak için Zoltán Gombocz'un Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne XXX. Helsinki 1912) adlı eserine bakınız. Bundan başka, Géza Bárczi'nin A magyar szókinés eredete (Budapest 1958. 2. baskı) adlı eserinde de toplu bilgi verilmiştir. Son olarak Iván Balassa, Az eke és a szántás története Magyarországon (Budapest 1973) adlı eserinde de Macar ekinciliğinin Türk unsurları üzerinde durmuştur.¹

8. Türk dil ve diyalektlerinde ekincilik alanında kullanılan ana kavramların eski bir çağa çıktığına tanık oluyoruz. Bildirimizi daha çok uzatmamak için bu yolda yalnız birkaç örnek vermekle yetinelim.

Eski ve yeni Türk diyalektlerinde *ek-* 'ackern' (> *ik-*) ortak bir köktür. Bu kökten -n ekiyle yapılan *ekin* türevidir Türk diyalektlerinde

¹ Macarca *szánt* 'çift sürmek' fiilinin kökeni bugüne değin meçhul kalmıştır. Balassa, yukarıda adı geçen eserinde (175. s.), bu fiili Türkçe *saban* biçimiyle birleştirmekten kendini alamamış, ancak bu birleştirmenin fonetik bakımından ağır güçlüklerle yol açtığını da saklamamıştır.

eski çağlardan beri yaygın olarak kullanılır. Kâşgarlı Mahmud, *ekin*'i Oğuzca bir veri olarak saklamıştır ('ekin ekilen yer'). Anadolu ağzlarında bu biçim bugün 'ekin' olarak geçer. Türkmenler de 'ekin' olarak bilirler. Kazakça ve Kırgızcada *egin* 'das Ackern, das Ackerfeld' olarak kullanıldığı gibi, Kara Kalpakçada da 'ekin' olarak geçer. Tatarlar ve Başkurtlar *igin* 'der Acker; das Getreide auf dem Felde und im Speicher' biçimini kullanırlar.

Türkçe *ekin*'in birçok türevleri de vardır: Türkçe *ekinlik* 'Saatfeld, Acker, Land, das zum Ackern tauglich ist'; Kazakça *egindik* 'das Saatfeld, der Acker'; Tatarca *iginlik* 'der Acker, das Feld'; Türkçe *ekinci* 'der Säemann, Landmann'; Kazakça *eginşi* 'der Ackerarbeiter, der Ackerknecht'; Kırgızca *eginçi*; Tatarca *iginçi* 'der Ackerbauer, Landmann'. Kara Kalpaklar ise *ek-* kökünden -ş ekiyle yapılan *egis* 'ekim' türevini kullanırlar. Çuvaşların 'saban'-a verdikleri *aka* adının da *ek-* kökünden geldiğini görmüştük.

Türkler 'ekmek' için *tarı-* kökünü de kullanmışlardır. Kâşgarlı Mahmud *tarı-* kökünün '(ekin) ekmek' anlamına geldiğini belirttiği gibi, bu kökün *tariğ* 'ekin; arpa, buğday; tane, tohum; aşlık; darı', *tariğçi* 'ekinci', *tariğlağ* 'tarla', *tariğlik* 'ambar' gibi birçok türevlerini de saymıştır. Onun verdiği bilgiye göre, *tariğ* türevi Oğuzcada 'darı' anlamını da almıştır. Anadolu'da bu söz bugüne değin 'darı' olarak kullanılır. Bunun gibi, Türkmenler de *darı*'yı 'darı' olarak saklamışlardır. Kara Kalpaklar da *tarı* biçimini 'darı' anlamında kullanırlar. Kumandılar ise *taru*'yu 'darı' ve 'yarma' olarak saklamışlardır.

Türk diyalektlerinde '(toprağı) sabanla işlemek' için kullanılan *sür-* kökü de ortak bir köktür. Bu kökün en eski çağlardan beri kullanıldığını biliyoruz. Başlangıçta *sür-* kökünün 'mener, toucher (un boeuf)' anlamında kullanıldığını da belirtelim. Türkçe *sürgü* 'die Egge' adı bu kökten yapılmış bir türevidir. Çuvaşlar 'sabanla sürmek' için *al-* kökünü kullanırlar.

Ekincilik alanında *or-* 'biçmek' kökü de Türk diyalektlerinde ortak bir köktür. Eski çağlardan beri geçen bu kök yerine Türkler *biç-* fiilini kullanırlar. Ancak, Anadolu'da *or-* kökünün eski bir türevi bugüne değin olduğu gibi saklanmıştır: *orak* 'die Sichel'. Kâşgarlı Mahmud bu türevi *orgak* olarak vermiştir. Sagayca, Kazakça gibi birçok diyalektlerde de bu türev *orgak* olarak kalmıştır. Bu biçim 'die Sichel' anlamı yanında 'die Ernte' anlamını da almıştır. Sagaycada *orgakçı* 'der Schnit-

ter' olarak geçer. Kazakçada *orgak* yerine *orak* da kullanılır. Türkçede olduğu gibi. Tatarca ve Başkurtçada ise *urak* olarak yaygınlık kazanmıştır. (Başkurtçada *çalğı urak* 'die Sense' için kullanılır.) Tatarcada *urakla-*, 'ernten, mähen', *urakçı* 'der Schnitter, der Mäher' gibi türevler de geçer. Türkmenler 'orak'-a *aŋŋal orak* adını verirler. (Türkmencede *aŋŋal* 'die Sense' anlamında kullanılır.) Yukarıda belirttiği gibi, Çuvaşlar 'orak'-a *şurla* adını verirler. Bu adın kökenini bilmiyoruz. (Kâşgarlı Mahmud'a göre, Argular 'orak' için *baştar* adını kullandıkları.)

Anadolu Türkçesinde 'ekin biçildikten sonra tarlada kalan sap'-a *anız* adı verilir. Anadolu ağzlarında *anız* yanında *aŋız* biçimi de kullanılır. Kâşgarlı Mahmud'un tanıklığına göre, bu sonuncu biçim daha eskidir (Brockelmann bu veriyi 'Stoppelfeld' olarak yazmıştır). Kırgızlar da bu biçimi saklamışlardır. Anadolu'da *anız* veya *aŋız* 'nadasa bırakılan tarla' için de kullanılır. Buna göre, Anadolu Türklüğü tarlayı nadasa bırakmayı da biliyordu. Türkçede kullanılan *nadas* sözünün Rumca bir alıntı olduğunu biliyoruz (Dim. Theodoridis, Türkeitürkisch *nadas*. Zeitschrift für Balkanlogie IV, 1966, 146-148). Anadolu'da bu anlamda yaygın olarak *herk* sözü de kullanılır. Eremeev (235. s.) *herk*'i: Ermenice bir alıntı olduğunu belirttiği gibi, *nadas*'ın Rumcadan geldiğini de bildirmiştir (233. s.). Ancak, Türkçe *anız*'ın bu anlamda kullanıldığı Eremeev'in gözünde kaçmıştır...

Kâşgarlı Mahmud, Türklerin 'ark'-a *atız* adını verdiklerini bildirmiştir. Bundan başka, Kâşgarlı Mahmud bu adın *atızla-* 'ark açmak' türevini de vermiştir. Türklerin 'ark'-a verdikleri bu ad Anadolu'da bugün geçmez. Ancak, Tarançılar bu adı *etiz* 'der Acker, das Ackerland' olarak bugüne değin saklamışlardır. Doğu Türkçesinde ise *atiz* 'ein Stück Land, das zur Bewässerung abgeteilt ist' biçimi kalmıştır. Kazaklar ise *atız* 'mit kleinen Hügelchen bedecktes Feld' olarak kullanırlar. Türkmenler bu sözü 'evlek' olarak saklamışlardır. Anadolu'da ise *atız*'ın yerini *evlek* almıştır. Eski Türkçe *atız*'ın yerini alan *evlek*'in Rumcadan geldiğini biliyoruz. G. Clauson (An Etymological Dictionary, 73) *atız*'ın kökeni üzerinde durmamıştır.

Bu örnekleri artırmak kolaydır. Örneğin Çuvaşça *yăran* 'Grenzfurche od. -linie zwischen den Ackerfeldern zweier Dorfgemeinden; Gartenbeet' (Paasonen, Csuvas szójegyzék) biçimi de bir ekincilik *terme*'i olarak üzerinde durulmaya değer. Kazan Tatarları bu anlamda

ızan 'Grenzfurche' biçimini kullanırlar. Bu *terme*'ler Türkoloji yayınlarında sık sık tartışılmıştır. Son olarak Roy Andrew Miller, Japanese-Altaic Lexical Evidence and the Proto-Turkic "Zetacism-Sigmatism" (Researches in Altaic Languages. Budapest 1975. 157-172. s.) adlı yazısında (161. s.), Tatarca *ızan* ~ Çuvaşça *yăran* birleştirmesi üzerinde durmuştur.

Son bir örnek olarak, Türk dillerinde 'harman'-a verilen eski bir ad üzerinde duralım. Bugün Anadolu'da kullanılan *harman* adının Farsçadan alındığını biliyoruz (Farsça *xarman* 'yığın, harman, tahıl yığını'). Ereemeev de Türkçe *harman*'ın Farsçadan alındığını belirtmiştir (237. s.). Azerî alanında *harman* yerine *hırman* biçimi kullanılır. Kara Kalpaklar da *hırman* biçimini kullanırlar. Anadolu ağızlarında 'harman'-a *gem* adı da verilir. Ancak, *gem* daha çok 'düven' olarak kullanılır. Yalnız Anadolu'da kullanılan bu adın yerli (veya komşu) dillerden geldiği anlaşılıyor.

Bu *terme*'lerin Türk diyalektlerinde büyük bir yaygınlık kazanmadığı göze çarpıyor. Çağdaş Türk diyalektlerinde 'harman'-a daha çok *ındır*, *ırtın* (ve *irtin*), *ürtün* gibi birtakım adlar verilir. Bizim bildiğimize göre, *ındır* adı Anadolu'da yalnız bir yerde (Kayseri'de) 'harman yeri' olarak geçer. Daher düven ve harmanla ilgili *terme*'leri sayarken bu veriyi vermişti (117. s.). Yalnız, yazar, bu verinin göçmenlerden alındığını belirtmemiştir. Kazan Tatarları *ındır* biçimini kullanırlar. Tatarlar *ırtın* ve *irtin* adlarını da verirler. Şorlar *ırtın* yanında *ürtün* biçimini de kullanırlar. (Bu biçim Daher'in gözünden kaçmıştır.) Balkarlar da 'harman'-a *ındır* adını verirler. Karaylar ise *ındyr* 'Tenne' (Kowalski) biçimini kullanırlar. Daher'in verilerini bütünlemek için, Codex Cumanicus'ta geçen *ındır* 'Tenne' biçimini de sayalım (K. Grönbech, Komanisches Wörterbuch, 273). Bundan başka, bu adın Kıpçakçada kullanıldığını da söyleyelim. Ebu-Hayyân'ın Kitâbü'l-idrâk li lisâni'l-Etrâk adlı eserinde (A. Caferoğlu bas. *10) geçen bu veriyi G. Clauson, *étymologique* sözlüğünde *irdin* olarak yazmıştır. (Caferoğlu bu veriyi endekse almamıştır.) Daher, Kâşgarlı Mahmud'un sakladığı ilginç bir veriyi de gözden kaçırmıştır. (Daher, Kâşgarlı Mahmud'un eserinde geçen ekincilik *terme*'lerini sayarken de bu veriyi almamıştır.) Divanü lûgati't-Türk yazarına göre, eski Türkler 'harman, samanı ayrılmış harman, çeç' için *örtkün* adını kullanıyorlardı. C. Brockelmann (Mitteltürkischer Wortschatz, 236) bu veriyi *ürt(ü)gün* 'Ernte, Garten-

binden, Garbe, Getreidehaufen' olarak vermiştir. Drevnetyurkskiy slovar' yazarları ise *örtgün* (ve *örkün*) olarak vermişlerdir. Bu adı İbnü-Mühennâ da saklamıştır. Aptullah Battal [Taymas] (İbnü-Mühennâ lûgati. İstanbul 1934. 56. s.) onun sakladığı veriyi *örkün* olarak yazmıştır. Bu ad üzerine daha çok bilgi almak için Clauson'ın *étymologique* sözlüğüne bakınız (206. s. s. v. *örtgü:n*).

Tatarca *ındır* adının kökenine gelince: Daher (146. s.) Türk diyalektlerinde kullanılan *ırzın*, *irtin*, *irtın* biçimlerine dayanarak *ındır* adının **ardan* biçiminden çıktığını söylüyor. Ancak, Daher **ardan* biçiminin hangi kökten geldiğini belirtmediği gibi, **ardan* > *ındır* gelişmesi üzerinde de durmamıştır. Yalnız, *ındır* adının kök olarak (ursprünglich) 'düz yer' anlamına gelmesi gerektiğini belirtiyor. Çuvaşça *item*, *yëtëm* 'Tenne, Dreschtenne' adını göz önünde tutan Daher'e göre, Tatarca *iden* 'der Fussboden, die Diele' biçimi eski bir Bulgarca alıntı olabilir. Tatarcada Çuvaşçadan gelme birtakım alıntılar bulunduğunu biliyoruz. Örneğin Tatarca *boray* 'der Spelt' biçimi eskiden beri Çuvaşça (*päri* 'Spelt) bir alıntı sayılır. Örneğin Johannes Benzling, Die angeblichen bolgartürkischen Lehnwörter im Ungarischen (Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 98, Neue Folge 23, 24-27) adlı yazısında (26. s.), Tatarca *boray* biçimini eski bir Bulgarca alıntı olarak vermiştir. Son olarak Prof. L. Ligeti de Néhány megjegyzés ügynevezett altaji jövevényiszavainkról (Magyar Nyelv LVI, 1960, 289-303) adlı yazısında (299. s.), Tatarca *boray* biçiminin Çuvaşçadan geldiğini belirtmiştir. Ancak, *iden* adı yalnız Tatarcada kullanılan bir ad değildir. Bu ad Başkurtçada *izen* olarak geçtiği gibi, Kara Kalpakçada da *eden* biçiminde kullanılır. Eski bir Bulgarca alıntının Kara Kalpakçada kullanılması kolay kolay düşünülemez.

Televüt ve Sagaylar 'harman'-a *idirgen* adını verirler. Televütler *idirgen* biçimi yanında *edirgen* biçimini de kullanırlar. Ancak, *métathèse* olanaklarına karşın bu biçimlerin *ındır* (~ **indir*) ve *irtın* (~ *irtin*, **irdin*) biçimleriyle birleştirilmesinden söz edilemez. Bunun gibi, *idirgen* ~ *edirgen* biçiminin Kâşgarlı Mahmud'un verdiği *örtgün* adıyla birleştirilmesi de kolay değildir.

Macarcada 'harman'-a verilen *szérü* adı da Türk ekinciliğinin eskiliği bakımından önemli bir veridir (Z. Gombocz, Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache, 185. madde). Son olarak Prof. L. Ligeti (A török szófejtés és török jövevényiszavaink. Magyar

Nyelv LIV, 1958, 435-450, LV, 1959, 451-457) bu adın kökenini yeni verilerle güçlendirmiştir.

Türklerin ekincilik terminolojisi üzerinde dururken Tatarca Kazan *kübe* 'kleiner Heuhaufen' (Bálint), Çuvaşça *kuBa* 'Haufen, Heuhaufen' (Paasonen), Şorca *kobu* 'die Garbe', Tatarca *kiben* 'der Schober', Çuvaşça *kaBan* 'grosser (Getreide- od. Heu-) Schober (rund, mit konischer Spitze)', Karayca *k'ult'a* 'Garbe' (Kowalski), Karayca *k'ült'e* 'Garbe' (Pröhle: Keleti Szemle X, 112), Balkarca *gülte* 'Garbe' (Pröhle: Keleti Szemle XV, 221) gibi birçok kavramlar üzerinde de durmak isterdik. Özellikle 'demet, bağlam' anlamına gelen *külte* adı, Anadolu Türklüğü bakımından üzerinde durulmaya değer bir addır. Anadolu ağızlarında bu ad 'deste, demet' olarak yaygındır. Prof. Andreas Tietze, Direkte arabische Entlehnungen im anatolischen Türkisch (Jean Deny armağanı. Ankara 1958. 255-333. s.) adlı çalışmasında (306-307. s. 197. madde), Anadolu ağızlarında kullanılan *külte* biçiminin Arapçadan geldiğini yazmıştı. Prof. Tietze, *külte*'yi Arapça *kulta* 'ein Quantum Fleisch oder Getreide; ein wenig' sözüyle birleştirmişti. Ancak, Türkçe *külte*'nin Arapçadan alınmadığı açıktır. Eremeev, Anadolu'da Rumların ekincilik alanındaki rolünden söz ederken (233. s.) *tırpan*, *diren*, *düven*, *gübre*, *sınır*, *nadas*, *tınaz* gibi Rumca alıntılar yanında *demet*'i de saymıştır. Ancak, 'demet, bağlam' anlamına gelen *külte* gibi yaygın bir söz üzerinde durmak ihtiyacını duymamıştır. Anadolu'da *demet*'in kullanıldığını biliyoruz. Ancak, bu söz yanında Türkçe *külte* de kalmıştır. Eski bir ekincilik *terme*'i olarak. Eremeev, Prof. Tietze'nin Griechische Lehnwörter im anatolischen Türkisch (Oriens VIII, 204-257) ve Einige weitere griechische Lehnwörter im anatolischen Türkisch (Németh armağanı. Ankara 1962. 373-388. s.) adlı çalışmalarını kullanmışsa da, onun Jean Deny armağanı (Ankara 1958) adlı kitapta çıkan yazısından habersiz kalmıştır. Yoksa Eremeev, Prof. Tietze'nin verdiği etimolojiye uyarak *külte*'nin de bir alıntı olduğunu belirtmekten kendini alamazdı, sanıyoruz.

Bildirimizi daha çok uzatmamak için arpa, buğday gibi bitkileri de bir yana bırakıyoruz. Türkçe *arpa* adı, eskiden beri ileri sürüldüğü gibi, Hint-Avrupa kökeninden gelmiş olabilir (G. Clauson: Researches in Altaic Languages. Budapest 1975. 49. s.; L. Ligeti: Magyar Nyelv LXXII, 1976, 132. s.). Türkçe *buğday*'ın kökeni ise meçhuldür. Ancak, bu bitkilerin adları Türkler arasında en eski çağlardan beri kullanılır.

Bu bitkilere *darı*'yı da eklemek kolaydır. Yukarıda belirtildiği gibi, *darı* Türkçe *tarı*- kökünün bir türevi olarak başlangıçta 'ekin' anlamında kullanılmıştır. Türk diyalektlerinde bu bitkiye *tügi* adı da verilmiştir. (Brockelmann bu veriyi *tüki* 'geschälter Hirsekern' olarak okumuştur.) Kâşgarlı Mahmud'un "Oğuzca" bir veri olarak kaydettiği *tügi*, bugün Azerî alanında *düğü* 'der Reis' olarak kalmıştır. Anadolu ağzlarında ise *düğü* 'bulgurun elendikten sonra kalan en ince kısmı' biçiminde kullanılır. Türkler 'darı'-ya *konak* adını da vermişlerdir. Kâşgarlı Mahmud da bu adı *konak* ve *koyak* olarak vermiştir ('grobe Hirse'). Çağdaş Türk diyalektlerinde de *konak* 'eine grobe Art Hirse' olarak kullanılır. Yalnız Yeni Uygurcada *konak* 'mısır' anlamını almıştır. Bunlardan başka, eski Türkler 'darı'-ya *ögür* adını da verirlerdi. Kâşgarlı Mahmud, Divanü lûgati't-Türk'te *ögür* ve *yögür* 'Hirse' biçimlerini vermiştir (Brockelmann, MW 132, 94). Çuvaşlar bu sözü *vir* 'Hirse' (Paasonen) olarak saklamışlardır (H. Eren: Kôrösi Csoma-Archivum III, 1941, 143). G. J. Ramstedt, Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen (Journal de la Soci  t   Finno-Ougrienne XXXVIII: 1) adlı çalışmasında (15. s.), Çuvaşça *vir*'i Moğolca *  r-e* 'fructus' sözüyle birleştirmiştir.

Bildirimizde *un* (~ Çuvaşça *s  n  x*) 'Mehl', *kepek* 'die Kleie' gibi kavramları da tartışmak istemiyoruz. Bunun gibi, 'kavrulmuş dövülmüş arpa'-ya verilen *talkan* (Kâşgarlı Mahmud) adını da ancak belirtmekle geçiyoruz. Bu ad   ağdaş Türk diyalektlerinde 'ger  stete kleine gestossene Gerste', 'ger  stetes Gerstenmehl, Gerstenmehl' ve 'ein Gericht aus ger  stetem Gerstenmehl und Butter' anlamlarında kullanılır.

Son olarak, eski Türklerin arpa, buğday veya darıdan yaptıkları içkileri de bir yana bırakıyoruz. Eski Türkçe *baksun* (H. Eren: K  r  si Csoma-Archivum III, 1941, 130-132), *buxsum* 'darıdan yapılan bir içki' (Kâşgarlı Mahmud), *boza* 'darıdan yapılan bir içki', *ağartgu* 'buğdaydan yapılan bir içki' (Kâşgarlı Mahmud) gibi. Eski Türkçe *baksun* bugün Tatarcada *maksım*, *maksıma* 'eine Getr  nk aus Gerste, ohne Hopfenzusatz' olarak saklanmıştır.

Tarlayı sürmeye yarayan aletlerin gözden geçirilmesi de uzun sürer. Altay Türkleri ve şorlar tarlayı sürmek için *abil* 'eine Hacke zum Bearbeiten des Feldes' kullanırlar. şorlar bugün bu alanda yalnız *abil*'-dan yararlanırlar (Narodı mira. Narodı Sibiri. Moskva-Leningrad 1956. 498. s.). Ancak, Altay Türkleri (Altay Kiři, Telengit, Teles, Televüt, Kumandı, Tubalar ve   alkandı'lar) tarlayı sürmek için *abil* 'çapa' ya-

ında *andazın* da kullanırlar (Narodı Sibiri, 334. s.). Onların çapa yerine saban kullanmaya başlamaları ekincilik alanında büyük bir gelişmedir.

9. Son olarak, bildirimizde üzerinde durduğumuz bilgi ve savları özetlemeye çalışalım.

Yukarıdan beri verdiğimiz bilgiler, eski Türklerin yaşamında ekinciliğin büyük bir yer tuttuğunu anlatmıştır, sanıyoruz. Eski Türkler, göçebe olarak hayvan sürüleri yetiştirmekle yaşıyorlar, ancak kendi ihtiyaçlarını karşılayacak kadar ekincilikle de uğraşıyorlardı. Türk dilinin tanıklığına göre, Türkler arasında zengin bir ekincilik terminolojisi gelişmiştir. *Buğday*, *arpa*, *darı* sözleri Türkçede eski çağlardan kalma ortak sözlere dir. Buna göre, Türklerin eski çağlardan beri buğday, arpa, darı ektikleri açıktır. Türklerin buğday ve arpayı Macarlara bile öğrettiklerini gördük. Macarlar 'ekin ekilen yer' olarak *tarló*'yu da eski Türklerden almışlardı. Bundan başka, tarlayı sürmeye yarayan alete verilen *eke* adını da Türklerden öğrenmişlerdi. Türkçe *darı* (< *tariğ*) sözünün *tarı-* kökünden geldiğini ve başlangıçta 'ekin' olarak kullanıldığını biliyoruz. Türkçe *tarla* 'ekin ekilen yer' da *tariğ*'dan çıkmıştır. Türkçe *arpa*'nın muhtemel olarak yabancı bir kökenden gelmesi, Türklerin eskiden beri ekincilikle uğraştıkları gerçeğini örtemez.

Eski Türkler yalnız ekin ekmekle kalmazlar, yetiştirdikleri ekinleri un haline getirerek değerlendirirlerdi. Ekinleri öğütmeye yarayan araca verilen *değirmen* adı Türk diyalektlerinde ortak bir kavramdır. Çuvaşlar bu araca *arman* adını verirler. Bu ad *avär-* 'mahlen' (~ Türkçe *evir-*) kökünden *-man* (~ *-men*) ekiyle yapılmıştır. 'Mahlen' anlamına gelen Macarca *öröl* de Eski Çuvaşçadan alınmıştır. Bunun gibi, Türkçe *un* da eski ve ortak bir kavramdır. Bu söz Çuvaşçada *şanāx* biçimini almıştır.

Ekincilik alanında sabanın büyük bir rol oynadığını biliyoruz. En eski çağlarda ekincilik çalışmalarında çapa kullanılmıştır. Ancak, Türklerin topraklarını çapa yerine sabanla işlemeleri, onların bu alanda uzun bir gelişme geçirmiş olduklarına açık bir tanıktır.

Eski yurtlarında topraklarını işleyen Türkler, Anadolu'ya da eski ekincilik kültürlerinden birtakım şeyler getirmişlerdi. Tarlayı sürmeye yarayan alete verilen *saban* adının Türkçe bir köke dayanan bir türev olduğunu belirtmiştik. Türkler bu aleti Türkistan'dan Anadolu'ya da ge-

tirmişlerdi. Anadolu'da Türkler *saban* adını bugüne değin saklamışlardır.

Türkistan'dan gelen Türklerin İran'da ve Anadolu'da birtakım yeni *saban* tipleriyle karşılaşmaları doğaldır. *Amaç* veya *kotan* gibi. Ancak, eski bir çağda alınan *amaç*'ı kullanan Türkler bugün azalmıştır. Daha yeni çağlarda geçen *kotan* ise Anadolu'da yaygınlık kazanamamıştır. Bugün dar bir alanda kalan *kotan*, Türklerin Anadolu'da yerli *saban* tiplerinden yararlandıklarına tanık olarak kullanılamaz.

Anadolu'ya gelen Türklerin ekincilik alanında eski bilgi ve köklü gelenekleri vardı. Bu alandaki ana kavramları yeni yurtlarında yerli veya yabancı kavimlerden öğrenmeye muhtaç olmayacak kadar.¹

¹ Bu yolda A. S. Tveritnova'nın *Lexical Material as a Source of Studying Agricultural Traditions of the Ottoman Empire* ((Researches in Altaic Languages. Budapest 1975. 307-314. s.) adlı bildirisinde de birtakım bilgi ve gözlemler verilmiştir. Eski Türkçede kullanılan ekincilik *terme*'leriyle Türkçe karşılıkları arasında bir karşılaştırma yapan yazar, Anadolu'ya gelen göçebe Oğuz boylarının hayvan sürüleri yetiştirmekle birlikte, eski ekincilik geleneklerine sahip olduklarını da bildirmiştir. Ona göre, Anadolu Türklerinin dilinde ekincilikle ilgili hemen bütün ana kavramların karşılıkları vardır. ("But it can be noted already at present that there was only a small number of agricultural notions that have no designations in the Turkish language.")